

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ: ΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Εισαγωγή

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να προσεγγίσει την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα (= τομέα υπηρεσιών) από την οπτική της οικονομικής επιστήμης. Κατά παράδοξο, ίσως, τρόπο, η οικονομική επιστήμη δεν έχει υποδεχτεί με ενθουσιασμό την προοπτική μετασχηματισμού των οικονομιών σε οικονομίες των υπηρεσιών – τουλάχιστον όχι ομοφώνως. Ήδη εδώ και εβδομήντα χρόνια, από το 1933, υπάρχουν έντονες διαμάχες στους κόλπους της οικονομικής επιστήμης για το θέμα αυτό, όταν ο A.B.G. Fisher θεώρησε ως αίτιο της κρίσης της εποχής τη μετάβαση σε ένα νέο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης, το στάδιο της τριτογενούς παραγωγής.

Με την εξαίρεση των στατιστικών στοιχείων, η παρουσίαση του θέματος και του κειμένου που ακολουθεί αναπαράγει σε σημαντικό βαθμό το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου μου *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας, Τόμος Β΄, Οι Αναδιαρθρώσεις της Παραγωγής*, εκδ. Τυπτηθήτω, Γ. Δαρδανός, 2002.

2. Οριοθετώντας το πρόβλημα

Στην ετήσια έκδοση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής *Employment in Europe*¹ σημειώθηκε ότι «κατά το 1997, όπως και στα προηγούμενα χρόνια που η Ευρωπαϊκή Ένωση είχε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης,

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
 Συμμετοχή στην απασχόληση των τομέων οικονομικής δραστηριότητας

	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ		ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ
ΓΑΛΛΙΑ				ΓΕΡΜΑΝΙΑ			
1901	41,4	31,5	27,1	1907	33,9	39,9	26,2
1949	29,6	33,1	37,3	1950	22,1	44,7	33,2
1960	22,0	36,9	41,1	1960	13,8	47,7	38,5
1970	13,3	38,7	47,9	1970	8,5	48,4	43,1
1980	8,6	35,4	56,0	1980	5,2	42,8	52,0
1990	6,1	29,2	64,6	1990	3,5	39,1	57,4
1997	4,6	26,6	68,8	1997	2,9	34,7	62,4
ΙΤΑΛΙΑ				ΙΑΠΩΝΙΑ			
1901	61,7	22,3	16,0	1906	61,8	16,2	22,0
1951	43,9	29,5	26,7	1950	48,3	22,6	29,0
1960	32,2	36,2	31,6	1960	32,6	29,7	37,6
1970	19,6	38,4	42,0	1970	17,4	35,7	46,9
1980	13,9	36,9	49,2	1980	10,4	35,3	54,2
1990	8,7	31,6	59,7	1990	7,2	34,1	58,7
1997	6,5	31,7	61,8	1995	6,0	34,0	61,0
ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ				ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ			
1901	13,0	43,9	43,1	1900	40,4	28,2	31,4
1951	5,0	47,4	47,6	1950	12,8	31,5	55,7

(συνεχίζεται)

(συνέχεια)									
1960	3,7	48,4	47,9	1960	8,6	30,6	60,8		
1970	3,2	44,1	52,7	1970	4,4	33,0	62,6		
1980	2,6	37,2	60,3	1980	3,5	29,9	66,6		
1990	2,1	28,7	69,2	1990	2,8	25,7	71,5		
1997	1,9	26,9	71,2	1995	3,0	24,0	73,0		
ΕΛΛΑΔΑ*									
1907	45,4	25,8	28,8						
1951	51,8	20,2	28,0						
1961	56,4	19,2	24,4						
1971	45,3	25,2	29,3						
1981	29,1	30,5	40,4						
1991	22,2	25,7	52,1						
1997	19,8	22,5	57,7						

Πηγές: OECD, *Jobs Study: Evidence and Explanations, Part I, Πίνακας 1.2, 1994*

OECD, *Employment Outlook, 1996*

European Commission, *Employment in Europe*

ΕΚΚΕ, *Στατιστικά Μελέται 1821-1971, 1972*

Δ. Φράγκος, *Ο Οικονομικά Εννεργός Πληθυσμός της Ελλάδος, ΕΚΚΕ, 1980*

Σ. Μπαρτιανάσης, *Ιδιομορφίες της Ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1985*

* Για την Ελλάδα το μερίδιο των ορυχείων μέχρι το 1971 προσμετράται στην πρωτογενή παραγωγή. Έγινε προσαρμογή μεριδίων με αναλογική ανακατανομή όσων δεν είχαν δηλώσει κλάδο απασχόλησης (1951-1971)

όλη η καθαρή αύξηση των θέσεων εργασίας στην Ένωση οφείλεται στις υπηρεσίες». Πριν από 35 χρόνια περίπου, το 1965, ο V. R. Fuchs έγραφε: «σχεδόν το σύνολο της καθαρής αύξησης της απασχόλησης στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταπολεμικά οφείλεται στον τομέα των υπηρεσιών».²

Τα δύο αυτά παραθέματα, που απέχουν χρονικά μεταξύ τους, μας δηλώνουν κάτι ταυτόσημο. Οι Ηνωμένες Πολιτείες από το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου και η Ενωμένη Ευρώπη στο τέλος του 20ού αιώνα δημιουργούν, κυρίως, θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών και όχι στους τομείς της υλικής παραγωγής. Αυτό το φαινόμενο κατά το οποίο η σημασία της απασχόλησης στις υπηρεσίες αυξάνεται, άλλοτε με αργούς και άλλοτε με ταχύτερους ρυθμούς, έχει ονομαστεί **τριτογεννοποίηση**.

Ο Πίνακας 1 μας δείχνει με σαφήνεια τη μακροχρόνια τάση ενίσχυσης του μεριδίου των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση για ορισμένες χώρες του ΟΟΣΑ.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το φαινόμενο της αύξησης του μεριδίου του τομέα των υπηρεσιών δεν είναι σύγχρονο. Μεταξύ των αρχών και του μέσου του 20ού αιώνα, σχεδόν σε όλες τις χώρες αυξήθηκε η συμμετοχή των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση. Ωστόσο, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία:

Πρώτον, ο ρυθμός αύξησης του μεριδίου των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση έχει επιταχυνθεί.

Δεύτερον, το μερίδιο της δευτερογενούς παραγωγής στη συνολική απασχόληση παρουσιάζει κάμψη, η οποία σε ορισμένες χώρες είναι έντονη.

Τρίτον, υπάρχει σαφής συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου ανάπτυξης μιας οικονομίας, όπως αυτό μετράται από το κατά κεφαλήν εισόδημα, και του μεριδίου του τομέα των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση.

3. Ορισμοί και οριοθετήσεις του τριτογενούς τομέα

Το πρόβλημα της ταξινόμησης των κλάδων που ανήκουν στον τριτογενή τομέα σε σχετικά ομοιογενείς ομάδες προϋποθέτει να έχει δοθεί απάντηση στο ερώτημα «τι συνιστά τον τριτογενή τομέα». Οι απαντήσεις που δόθηκαν ποικίλλουν, ανάλογα με το κριτήριο οριοθέτησης που χρησιμοποιήθηκε. Τα κριτήρια οριοθέτησης που κατά καιρούς έχουν προταθεί αναφέρονται:

- α. Στη δυναμικότητα της κατανάλωσης
- β. Στο βαθμό κεφαλαιοποίησης της διαδικασίας παραγωγής
- γ. Στη φύση του παραγόμενου προϊόντος
- δ. Σε έναν ορισμό υπολειμματικό

ή, τέλος, σε έναν συνδυασμό κριτηρίων.

A. Ο τριτογενής τομέας ως τομέας παραγωγής αγαθών πολυτελείας. Ο Fisher όρισε τον τριτογενή τομέα επικαλούμενος διαφορετικά κριτήρια, αλλά κυρίως με αναφορά στην **εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης**. Ο τριτογενής τομέας, σύμφωνα με την άποψη του Fisher, αποτελείται από **υλικά αγαθά και υπηρεσίες** με κοινό χαρακτηριστικό την υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης. Αυτό επέτρεπε στον Fisher να περιλαμβάνει στον τριτογενή τομέα αγαθά όπως οι φράουλες και τα μανιτάρια, αλλά ελάχιστα υποβοηθούσε στην ανάπτυξη του επιχειρήματος για τη σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και τριτογενούς τομέα: Με αυτό τον ορισμό η έννοια του «τριτογενούς τομέα» μπορούσε να καθοριστεί μόνον εκ των υστέρων, μεταβαλλόταν από περίοδο σε περίοδο ή από χώρα σε χώρα και καθιστούσε τη θέση Fisher – Clark μian απλή ταυτολογία. Η πρακτική αξία της έννοιας είχε ουσιαστικά εκμηδενιστεί.

B. Ο τριτογενής τομέας ως υπολειμματικός τομέας. Στο άλλο άκρο του φάσματος, ο τομέας της τριτογενούς παραγωγής θεωρήθηκε ως οριοθετούμενος από τους λοιπούς τομείς με την εφαρμογή ενός **κριτηρίου αποκλεισμού**: περιελάμβανε όλες τις δραστηριότητες που δεν μπορούσαν να ταξινομηθούν σε κάποιον από τους άλλους δύο τομείς (πρωτογενή και δευτερογενή). Ο τριτογενής τομέας προκύπτει, σύμφωνα με το κριτήριο αυτό, ως **υπολειμματικός τομέας**, στον

οποίο εντάσσονται δραστηριότητες οικονομικής φύσης, όχι επειδή διαθέτουν κάποιο κοινό χαρακτηριστικό, αλλά επειδή δεν διαθέτουν κάποιο χαρακτηριστικό που θα τους επέτρεπε να ταξινομηθούν στον πρωτογενή ή στον δευτερογενή τομέα. Αν η αντιμετώπιση του «τριτογενούς τομέα» ως υπολειμματικού είναι συνεπής ως προς τη στατιστική αντιμετώπιση του προβλήματος, θέτει, ωστόσο, σημαντικά αναλυτικά ερωτήματα της μορφής «για ποιο λόγο να συναθροίσουμε εκ προοιμίου ετερογενείς δραστηριότητες». Εκ νέου, η πρακτική αξία της έννοιας – πέρα από την ικανοποίηση κάποιων αναγκών στατιστικής ταξινόμησης – είναι ανύπαρκτη.

Γ. Ο τριτογενής τομέας ως τομέας μικρής κεφαλαιοποίησης. Η τρίτη προσέγγιση καθορισμού των ορίων του τριτογενούς τομέα βασιζόταν στη *διαδικασία παραγωγής*. Αξιοποιούσε ως κριτήριο το βαθμό στον οποίο οι δραστηριότητες του τομέα αυτού καθιστούσαν αναγκαία κατά την παραγωγή τους τη χρησιμοποίηση υψηλού ποσοστού πάγιου κεφαλαίου. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι οι τριτογενείς δραστηριότητες χρησιμοποιούν σε μικρό βαθμό κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και βασίζονται κυρίως στην εργασία. Το κριτήριο αυτό χρησιμοποιήθηκε για την οριοθέτηση του τριτογενούς τομέα από τον Fuchs.³ Δύο είναι τα επακόλουθα αυτού του ορισμού: Πρώτον, ότι η τεχνολογική πρόοδος, η οποία ενσωματώνεται συνήθως σε νέα μηχανήματα, παρουσιάζει υστέρηση στον τριτογενή τομέα σε σχέση με την ταχύτητα με την οποία εξελίσσεται στον πρωτογενή και στον δευτερογενή τομέα· δεύτερον, η υποκατάσταση της εργασίας με κεφάλαιο είναι περιορισμένη στις τριτογενείς δραστηριότητες. Και τα δύο αυτά πορίσματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η παραγωγικότητα της εργασίας στον τριτογενή τομέα αυξάνεται με αισθητά χαμηλότερους ρυθμούς από ό,τι στους άλλους δύο τομείς.

Δ. Ο τριτογενής τομέας ως τομέας της μη υλικής (άυλης) παραγωγής. Ο ορισμός αυτός ταυτίζει τον τριτογενή τομέα με τον τομέα των υπηρεσιών και έχει καταστεί ο επικρατέστερος. Το βασικό του πλεονέκτημα είναι ότι το κριτήριο που χρησιμοποιεί είναι συμβατό με το κριτήριο το οποίο χρησιμοποιείται για τον καθορισμό των άλλων δύο τομέων, του πρωτογενούς (προϊόντα που προέρχονται από τη

φύση) και του δευτερογενούς (επεξεργασία των προϊόντων του πρωτογενούς τομέα). Το χαρακτηριστικό της «υπηρεσίας» είναι ότι δεν ενσωματώνεται σε κάποιο υλικό αντικείμενο, η εργασία που τη δημιουργεί χρησιμοποιείται ακαριαία. *Η εργασία, το αποτέλεσμα της εργασίας και η κατανάλωσή του συμπίπτουν στο χώρο και στο χρόνο.*⁴

Κατά μια έννοια, ο ορισμός αυτός είναι ο κεντρικός ορισμός του τριτογενούς τομέα, υποκρυπτόμενος τόσο στον υπολειμματικό ορισμό όσο και στους ορισμούς που υποστηρίζουν τη διακριτικότητα του τριτογενούς τομέα με κριτήριο τη μέθοδο παραγωγής και την παραγωγικότητα της εργασίας. Υπάρχει σε «πρακτική κατάσταση» στον ορισμό του τριτογενούς τομέα από τον C. Clark, αλλά και από τον Kuznets – ο οποίος δεν χρησιμοποιεί τον όρο «τριτογενής τομέας», αλλά απλώς «τομέας υπηρεσιών». Όπως φαίνεται, άλλωστε, μόνον ο Fisher εξακολούθησε μεταπολεμικά να δίνει στον τριτογενή τομέα μια ευρύτητα που υπερέβαινε τα όρια του τομέα των υπηρεσιών. Ο C. Clark αρνήθηκε ρητά να συνεχίσει να χρησιμοποιεί τον όρο «τριτογενής τομέας» στην τρίτη έκδοση του βιβλίου του το 1957, προτιμώντας τον όρο «τομέας υπηρεσιών».

Ένας σύνθετος ορισμός των υπηρεσιών προτάθηκε από τον G. Thomas.⁵ Ο Thomas επισήμανε τρία βασικά χαρακτηριστικά των δραστηριοτήτων που ταξινομούνται στις υπηρεσίες:

Πρώτον, το προϊόν είναι άμεσα καταναλώσιμο, συχνά προσφέρεται προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις του πελάτη, είναι δύσκολα μετρήσιμο και δύσκολα διατηρήσιμο.

Δεύτερον, η εργασία που παράγει υπηρεσίες είναι συχνά υψηλής επαγγελματικής στάθμης και διαθέτει κοινωνικές δεξιότητες, οι οποίες είναι απαραίτητες εξαιτίας της άμεσης συναλλαγής με τον πελάτη-καταναλωτή.

Τρίτον, στις παραγωγικές μονάδες που δραστηριοποιούνται στην προσφορά υπηρεσιών υπάρχουν αναλογικά σε υψηλότερα ποσοστά μη κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις μικρού μεγέθους και ελεύθεροι επαγγελματίες, ενώ οι μέθοδοι παραγωγής που χρησιμοποιούνται είναι έντασης εργασίας.

Όπως επισημαίνουν ορθά οι Gershuny και Miles,⁶ ο ορισμός του Thomas χρησιμοποιεί περιγραφικές κατηγορίες. Ο Thomas γενικεύει χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε χαρακτηριστικά δραστηριοτή-

των του τομέα υπηρεσιών σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο (ιδιαίτερα τα δύο τελευταία που αναφέρονται στον τρόπο παραγωγής). Ουσιαστικά, όμως, ο Thomas παραθέτει πορίσματα που προκύπτουν από τον τρίτο και τέταρτο ορισμό τους οποίους αναφέραμε πιο πάνω.

Ο A. D. Smith⁷ διαπίστωσε ότι «κανένα κριτήριο δεν είναι πιθανόν να προσφέρει μια σαφή διάκριση μεταξύ των δύο τομέων», δηλαδή μεταξύ του δευτερογενούς και των υπηρεσιών. Επίσης υποστήριξε ότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται πρέπει να κρίνονται από το στόχο στον οποίο αποβλέπει η ταξινόμηση. Με το σκεπτικό αυτό απέρριψε το κριτήριο της «φύσης του προϊόντος» και πρότεινε τα εξής χαρακτηριστικά ως οριοθετικά του τομέα των υπηρεσιών:

Πρώτον, το υψηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στις δραστηριότητες του τομέα, δηλαδή την αναλογικά χαμηλή χρήση ενδιάμεσων εισροών.

Δεύτερον, οι μέθοδοι παραγωγής που χρησιμοποιούνται είναι σχετικά έντασης εργασίας.

Τρίτον, η σύνθεση της απασχόλησης στις υπηρεσίες διαφέρει από τους λοιπούς τομείς. Στις υπηρεσίες υπάρχει υψηλή αναλογία εργαζόμενων γυναικών, αυταπασχολούμενων και εργαζόμενων με μερική απασχόληση.

Τέταρτον, οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για τη στατιστική μέτρηση του προϊόντος στις υπηρεσίες διαφέρουν σημαντικά από τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τη στατιστική αποτύπωση της παραγωγής στους άλλους τομείς. Στηρίζονται περισσότερο στα εισοδήματα από την εργασία και στο δείκτη απασχόλησης και ελάχιστα στο δείκτη φυσικής παραγωγής.

Τα χαρακτηριστικά που προτείνει ο Smith είναι επίσης περιγραφικά και οι ίδιες ενστάσεις που προβλήθηκαν για τα ταξινομητικά κριτήρια του Thomas μπορούν να διατυπωθούν και εδώ. Ο ίδιος, άλλωστε, παραδέχεται ότι σε πολλές περιπτώσεις δραστηριότητες που εντάσσονται αναμφισβήτητα στον τομέα των υπηρεσιών δεν πληρούν ένα ή περισσότερα κριτήρια, ενώ δραστηριότητες του δευτερογενούς ή και του πρωτογενούς τομέα ανταποκρίνονται σε κάποια από αυτά. Όμως, το ενδιαφέρον των κριτηρίων που προτείνει ο Smith έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύουν, έστω και με αυτό τον τρόπο, τις σχέσεις απασχόλησης που χαρακτηρίζουν πολλές δραστηριότητες

των υπηρεσιών. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε στο επόμενο τμήμα του παρόντος άρθρου.

Τα προβλήματα οριοθέτησης του τομέα των υπηρεσιών οδήγησαν συχνά σε αδιέξοδο και σε έντονες διαμάχες. Χαρακτηριστικά στοιχεία αυτής της διαμάχης είναι η συζήτηση για το αν θα περιληφθούν στον τριτογενή τομέα οι τομείς της κοινής ωφέλειας (ηλεκτρισμός, ύδρευση, φωταέριο), των κατασκευών και των επικοινωνιών – μεταφορών.

4. Κριτήρια ταξινόμησης των υπηρεσιών

Τα προβλήματα ταξινόμησης του τομέα των υπηρεσιών, δεδομένης της ετερογένειας των δραστηριοτήτων που περιλαμβάνονται σε αυτόν, οδήγησαν στο να προταθούν αρκετά εναλλακτικά συστήματα ταξινόμησης που υπακούουν σε διαφορετικά, ξανά, κριτήρια.

Ουσιαστικά, έχουν προταθεί τρία κριτήρια ταξινόμησης των υπηρεσιών:

- Ποιος είναι ο άμεσος καταναλωτής (κριτήριο κατανάλωσης)
- Ποιες είναι οι οικονομικές λειτουργίες που εξυπηρετεί (κριτήριο βάσει λειτουργιών)
- Αν παράγεται με στόχο το κέρδος ή όχι (κριτήριο αγοράς).

Οι κατηγορίες αυτών των κριτηρίων δεν αποκλείουν η μία την άλλη. Μπορούμε, συνεπώς, να έχουμε πληθώρα ταξινομήσεων με τη χρησιμοποίηση περισσότερων του ενός κριτηρίων. Τα πιο γνωστά συστήματα ταξινόμησης των υπηρεσιών που έχουν προταθεί στη σχετική βιβλιογραφία παρουσιάζονται και εξετάζονται πιο κάτω.

4.1 Σχήματα ταξινόμησης

4.1.1 Υπηρεσίες προς επιχειρήσεις και υπηρεσίες προς καταναλωτές

Μια πρώτη ταξινόμηση των υπηρεσιών επιτυγχάνεται με βάση το κριτήριο ποιος είναι ο άμεσος καταναλωτής της συγκεκριμένης υπηρεσίας. Οι υπηρεσίες διακρίνονται σε δύο μεγάλες ομάδες, εκείνες που γίνονται αντικείμενο άμεσης κατανάλωσης από τους καταναλωτές και

εκείνες που χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις (παραγωγούς) με σκοπό την παραγωγή υλικών αγαθών ή άλλων υπηρεσιών.

Η διάκριση μεταξύ υπηρεσιών που χρησιμοποιούνται άμεσα από τους καταναλωτές και υπηρεσιών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή άλλων υπηρεσιών ή υλικών αγαθών αποτέλεσε αντικείμενο ερευνών από τα μέσα της δεκαετίας του 1960.⁸ Καθώς η υπόθεση που είχε διατυπώσει ο Fisher για την υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης του τριτογενούς τομέα αποδείχτηκε μάλλον αβάσιμη, θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε, παρά ταύτα, να υποστηριχτεί η γενική θέση για τη σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών, εφόσον η σχέση αυτή δεν περιελάμβανε το σύνολο των υπηρεσιών, αλλά ένα, σχετικά ομοιογενές, τμήμα του. Μια εύλογη διάκριση ήταν εκείνη που διαχώριζε τον τομέα των υπηρεσιών σε δύο υποσύνολα: στις υπηρεσίες που προσφέρονται στους τελικούς καταναλωτές και στις υπηρεσίες που προσφέρονται σε παραγωγικές μονάδες με στόχο να διευκολύνουν ή να αυξήσουν την παραγωγή τους. Αυτή η κατηγορία υπηρεσιών αποτελεί μια εισροή στην παραγωγική διαδικασία άλλων επιχειρήσεων.

Ο Greenfield δεν διαχώρισε τις υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις από τις υπηρεσίες προς τους καταναλωτές με αναφορά στον κλάδο των υπηρεσιών στον οποίο αυτές οι υπηρεσίες παράγονται (οριζόντιος διαχωρισμός). Επισήμανε ότι οι ίδιοι κλάδοι υπηρεσιών εξυπηρετούν τις επιχειρήσεις, όπως και τους καταναλωτές. Ο τραπεζικός κλάδος, λόγω χάρη, προσφέρει δάνεια προς τις επιχειρήσεις, ενώ δανείζει ταυτοχρόνως και τους καταναλωτές (καταναλωτικά δάνεια ή δάνεια για αγορά σπιτιού κ.λπ.). Επομένως, ο διαχωρισμός μεταξύ υπηρεσιών προς επιχειρήσεις και υπηρεσιών προς τους καταναλωτές οφείλει να τέμνει τους κλάδους κάθετα (κατακόρυφος διαχωρισμός) και με κριτήριο τον τελικό αγοραστή της υπηρεσίας.

Είναι σαφές ότι η εφαρμογή μιας τέτοιας μεθόδου ταξινόμησης είναι δυνατή μόνον *ex post*, εφόσον έχει καθοριστεί η αναλογία των υπηρεσιών που καταλήγει στη μια ή στην άλλη κατηγορία. Αυτό αποτελεί ουσιώδες μειονέκτημα της ταξινόμησης, διότι οι διαθέσιμες στατιστικές παραγωγής και απασχόλησης δίνονται σε επίπεδο κλάδου οικονομικής δραστηριότητας. Η μέθοδος Greenfield ουσιαστικά απαιτεί την ύπαρξη αναλυτικών πινάκων εισροών – εκροών, οι οποίοι δεν

είναι πάντοτε διαθέσιμοι. Ο ίδιος ο Greenfield επιχείρησε να διακρίνει τα μεγέθη απασχόλησης με τη χρησιμοποίηση πινάκων εισροών – εκροών και «εύλογων» υποθέσεων, οι οποίες δεν έπαιναν να είναι σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετες.⁹

Την ίδια ταξινόμηση χρησιμοποιεί και ο Tucker.¹⁰ Η ορολογία που χρησιμοποιεί είναι ελαφρώς διαφορετική (τελικές υπηρεσίες και ενδιάμεσες υπηρεσίες αντί για υπηρεσίες προς καταναλωτές και υπηρεσίες προς επιχειρήσεις αντίστοιχα), αλλά το εννοιολογικό περιεχόμενο είναι ίδιο με εκείνο του Greenfield. Ωστόσο, ο Tucker αντιμετωπίζει με περισσότερη «αποφασιστικότητα» την κατάταξη των κλάδων των υπηρεσιών στις δύο βασικές κατηγορίες:¹¹ Οι «ενδιάμεσες υπηρεσίες» καλύπτουν τους κλάδους της ενέργειας και της ύδρευσης, των κατασκευών, των μεταφορών – αποθηκεύσεων και των επικοινωνιών, ενώ οι «τελικές υπηρεσίες» τους κλάδους του εμπορίου (χονδρικού και λιανικού), των τραπεζών – ασφαλειών, της δημόσιας διοίκησης, της εκπαίδευσης, της υγείας και των κοινωνικών υπηρεσιών, της ψυχαγωγίας, του τουρισμού και των προσωπικών υπηρεσιών. Ασφαλώς, πολλές αντιρρήσεις μπορούν να εγερθούν, όχι μόνο για την εσωτερική ταξινόμηση των υπηρεσιών που ακολουθεί ο Tucker, αλλά και για την οριοθέτηση του ίδιου του τομέα των υπηρεσιών.¹²

4.1.2 Παραδοσιακές και μοντέρνες υπηρεσίες

Ο Μ. Α. Katouzian¹³ ταξινόμησε τον τομέα των υπηρεσιών σε τρεις διακριτές κατηγορίες: στις υπηρεσίες που είναι *συμπληρωματικές* προς τον βιομηχανικό τομέα και αναπτύσσονται παράλληλα προς τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, στις υπηρεσίες που είναι *παραδοσιακές* και είχαν αναπτυχθεί πριν από την έναρξη της εκβιομηχάνισης και στις *μοντέρνες* υπηρεσίες (νέες υπηρεσίες) που καταναλώνονται «μαζικά» όταν ολοκληρωθεί η εκβιομηχάνιση και αναπτυχθεί η μαζική κατανάλωση των βιομηχανικών προϊόντων.

Στις συμπληρωματικές υπηρεσίες ανήκουν οι κλάδοι των τραπεζών, των μεταφορών και του εμπορίου. Στις μοντέρνες υπηρεσίες ανήκουν οι κλάδοι της εκπαίδευσης, της υγείας, της ψυχαγωγίας και του τουρισμού. Στις παραδοσιακές υπηρεσίες ανήκουν οι οικιακές υπηρεσίες, κατά κύριο λόγο.

Αυτό το σχήμα ταξινόμησης αποσκοπούσε να αντιμετωπίσει τα

προβλήματα που έθεσε η κριτική των Bauer και Yamey, καθώς και του Rottenberg, στη θέση Fisher – Clark. Ο Katouzian αναγνωρίζει την ιστορικότητα της ανάπτυξης του τομέα των υπηρεσιών, συνδέοντάς τη με τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Το σχήμα που προκύπτει δεν είναι μια απλή ταξινόμηση, αλλά ενσωματώνει και υποθέσεις για τη δυναμική ανάπτυξη των επιμέρους κλάδων: Οι συμπληρωματικές υπηρεσίες, σύμφωνα με αυτό, θα αυξάνονται σε όρους παραγωγής και απασχόλησης με ρυθμούς περίπου ίδιους με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και, σε κάθε περίπτωση, με ρυθμούς που *προσδιορίζονται* από τους ρυθμούς αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής. Οι συμπληρωματικές υπηρεσίες, κατά τον Katouzian, συνδέονται με δύο τρόπους με τη διαδικασία εκβιομηχάνισης: πρώτον, είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μεταξύ κλάδων παραγωγής και, δεύτερον, είναι αποτέλεσμα της συγκέντρωσης του πληθυσμού σε αστικά κέντρα. Ο Katouzian υποστηρίζει ότι η σημασία τους και η ανάπτυξή τους είναι μεγαλύτερες στα αρχικά στάδια της εκβιομηχάνισης, ενώ στα ύστερα στάδια η σημασία τους ενδέχεται να μειώνεται.

Η διάκριση μεταξύ μοντέρνων και παραδοσιακών υπηρεσιών που επιχειρεί ο Katouzian βασίζεται ουσιαστικά στο μέγεθος της εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Η ζήτηση για τις μοντέρνες υπηρεσίες είναι *ευαίσθητη στις αυξήσεις του κατά κεφαλήν εισοδήματος και είναι μια αύξουσα συνάρτηση του κατά κεφαλήν ελεύθερου χρόνου* (1970, σ. 366). Αντιθέτως, οι παραδοσιακές υπηρεσίες ακμάζουν πριν αρχίσει η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και στη συνέχεια φθίνουν συνεχώς. Αυτό είναι αποτέλεσμα των μεταβολών στον οικονομικό και κοινωνικό περίγυρο: *μεταβολές στις υποχρεώσεις και δικαιώματα στο εσωτερικό της οικογένειας, κατάργηση των μονοπωλιακών προνομίων των καταναλωτών τους, ανάδειξη νέων ευκαιριών απασχόλησης κ.λπ.* (1970, σ. 367).

Από μια διαφορετική οπτική ο Bhalla διαχωρίζει επίσης τις υπηρεσίες σε «σύγχρονες» και «παραδοσιακές».¹⁴ Το κριτήριο διαχωρισμού για τον Bhalla είναι ο οικονομικός μηχανισμός (αιτιώδης σχέση) που προκαλεί την εμφάνισή τους. Οι σύγχρονες υπηρεσίες προσδιορίζονται από τη αγοραία ζήτηση και στο σημείο αυτό ο Bhalla ταυτίζεται με την ανάλυση του Katouzian. Οι παραδοσιακές υπηρεσίες όμως

προσδιορίζονται από την προσφορά: Η απασχόληση σε αυτές προκαλείται καθώς η προσφορά εργασίας δημιουργεί τις δικές της ευκαιρίες απασχόλησης με το μοίρασμα μεταξύ των εργαζόμενων μιας δεδομένης ποσότητας εργασίας (1973, σσ. 287-8).

Ο Bhalla θεωρεί ότι η εξέταση των χαρακτηριστικών της εργασίας επιτρέπει τον ασφαλή διαχωρισμό μεταξύ των σύγχρονων και των παραδοσιακών υπηρεσιών: Οι σύγχρονες υπηρεσίες συγκεντρώνουν τους μισθωτούς εργαζόμενους, ενώ στις παραδοσιακές υπηρεσίες συγκεντρώνονται οι αυταπασχολούμενοι και τα συμβοηθόντα μέλη της οικογένειας. Αυτός ο διαχωρισμός των υπηρεσιών με κριτήριο την εργασιακή σχέση επιτρέπει, κατά τον Bhalla:

- Πρώτον, να προσδιοριστούν συστήματα απασχόλησης στα οποία οι μορφές οικονομικής οργάνωσης, το είδος και η διάρθρωση των αμοιβών και τα επίπεδα και τα είδη των εργασιακών δεξιοτήτων διαφέρουν
- Δεύτερον, να ερμηνευτούν οι πολύ χαμηλές αμοιβές των αυταπασχολούμενων και των μελών της οικογένειας που εργάζονται στην οικογενειακή εκμετάλλευση έναντι των αμοιβών των μισθωτών εργαζόμενων
- Τρίτον, να αμφισβητηθεί η γενική ισχύς της θέσης Fisher – Clark, εφόσον ο τομέας των υπηρεσιών εμφανίζει διογκωμένη απασχόληση στις υπανάπτυκτες οικονομίες, όπου κυριαρχούν οι παραδοσιακές υπηρεσίες (1973, σσ. 288-9).

4.1.3 Ταξινομήσεις των υπηρεσιών με κριτήριο τις λειτουργίες τις οποίες επιτελούν

Οι Browning και Singelmann¹⁵ διέκριναν τέσσερις κατηγορίες υπηρεσιών με κριτήριο τη λειτουργία που επιτελούν στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Αυτές οι κατηγορίες είναι οι εξής:

- α. **Υπηρεσίες κατανομής** (distributive services), οι οποίες περιλαμβάνουν τους κλάδους μεταφορών και αποθηκείσεων, επικοινωνιών και εμπορίου (χονδρικού και λιανικού, με την εξαίρεση των εστιατορίων).
- β. **Υπηρεσίες προς τους παραγωγούς** (producer services), οι οποίες περιλαμβάνουν τους κλάδους τραπεζών και λοιπών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, ασφαλειών, διαχείρισης ακί-

- νητης περιουσίας, λογιστικών και νομικών υπηρεσιών, υπηρεσιών μηχανικών και αρχιτεκτόνων, και λοιπών υπηρεσιών προς επιχειρήσεις.
- γ. **Κοινωνικές υπηρεσίες** (social services), οι οποίες περιλαμβάνουν τους κλάδους υγείας, εκπαίδευσης, κοινωνικές και θρησκευτικές υπηρεσίες, ταχυδρομεία, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, δημόσια διοίκηση.
- δ. **Προσωπικές υπηρεσίες** (personal services), οι οποίες περιλαμβάνουν τις οικιακές υπηρεσίες, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια, τις υπηρεσίες επισκευών, τα καθαριστήρια, τα κομμωτήρια και τα ινστιτούτα αισθητικής και τις υπηρεσίες αναψυχής.

Την ίδια ταξινόμηση ακολουθεί και ο ΟΟΣΑ¹⁶ στην ανάλυση του τομέα των υπηρεσιών. Στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ η κατηγορία των υπηρεσιών προς τους παραγωγούς είναι η ταχύτερα αναπτυσσόμενη σε όρους απασχόλησης, παρόλο που ξεκίνησε από πολύ χαμηλά επίπεδα κατά τη δεκαετία του 1960. Η κατηγορία των υπηρεσιών κατανομής περιλαμβάνει κλάδους που αναπτύχθηκαν νωρίτερα από τις άλλες υπηρεσίες, των οποίων η ανάπτυξη όμως έχει σταματήσει στις περισσότερες χώρες. Η κατηγορία των προσωπικών υπηρεσιών παρουσιάζει τον μεγαλύτερο βαθμό διαφορών στην εξέλιξη, με κοινές τάσεις αύξησης στους κλάδους των εστιατορίων και των ξενοδοχείων. Η κατηγορία των κοινωνικών υπηρεσιών εμφάνισε υψηλούς ρυθμούς αύξησης, οι οποίοι σταδιακά έχουν ανακοπεί. Ωστόσο, στη δεκαετία του 1990 η εν λόγω κατηγορία συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων στον κλάδο των υπηρεσιών, υπερσκελίζοντας την κατηγορία των υπηρεσιών κατανομής.

Μια εναλλακτική ταξινόμηση των υπηρεσιών με κριτήριο την κοινωνική λειτουργία που επιτελούν είχαν προτείνει οι Foote και Hatt.¹⁷ Οι Foote και Hatt, δηλώνοντας τη δυσαρέσκειά τους προς την έννοια του «τριτογενούς» τομέα όπως προσδιοριζόταν στη θέση Fisher – Clark, πρότειναν μια ταξινόμηση που περιελάμβανε πέντε αντί τρεις βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Οι τομείς αυτοί ήταν ο πρωτογενής και ο δευτερογενής τομέας, που αντιστοιχούν στον αγροτικό και μεταποιητικό τομέα κατά τα γνωστά, ο τριτογενής τομέας, που ορίζεται ως οικιακές υπηρεσίες και οιονεί οικιακές υπηρεσίες, ο τεταρτο-

γενής τομέας, που περιλαμβάνει δραστηριότητες οι οποίες διευκολύνουν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, και ο πεμπτογενής τομέας, που περιλαμβάνει δραστηριότητες οι οποίες διατηρούν, βελτιώνουν και επεκτείνουν τις ανθρώπινες παραγωγικές ικανότητες.

Ουσιαστικά οι Foote και Hatt διασπούν τον τομέα των υπηρεσιών σε τρεις κατηγορίες, οι οποίες –ανεξάρτητα από την ονοματολογία– αντιστοιχούν στην κατηγορία των προσωπικών υπηρεσιών, στην κατηγορία υπηρεσιών προς παραγωγούς και στις υπηρεσίες κατανομής και στην κατηγορία των κοινωνικών υπηρεσιών. Η εργασία τους αποτελεί την πρώτη προσπάθεια ταξινόμησης των υπηρεσιών με αναφορά σε κριτήρια κοινωνικών λειτουργιών τις οποίες επιτελούν και, ουσιαστικά, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται οι ταξινομήσεις των Browning και Singelmann και του ΟΟΣΑ.

5. Ερμηνείες για την ανάπτυξη των υπηρεσιών

Ουσιαστικά, δύο ερμηνευτικά σχήματα έχουν προταθεί για τη σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και αύξησης του μεριδίου των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση.

Ο Fisher πρότεινε με σαφήνεια ότι η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα είναι αποτέλεσμα της υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Αυτή η αντίληψη επηρέασε σημαντικό αριθμό οικονομολόγων που προσπάθησαν να τεκμηριώσουν εμπειρικά τη θεώρηση των υπηρεσιών ως αγαθών πολυτελείας με εκτίμηση συναρτήσεων ζήτησης.

Από την άλλη πλευρά, ο έτερος θεμελιωτής της θέσης Fisher – Clark, δηλαδή ο Clark, σημείωνε ότι η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι ικανή συνθήκη, για την αύξηση του μεριδίου των υπηρεσιών στη συνολική απασχόληση. Μια υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης (μεγαλύτερη της μονάδας) οδηγεί σε αύξηση του μεριδίου των υπηρεσιών στο παραγόμενο προϊόν. Για να μετατραπεί αυτή η αύξηση των υπηρεσιών στη σύνθεση του προϊόντος σε αύξηση των υπηρεσιών στη σύνθεση της απασχόλησης, πρέπει η παραγωγικότητα της εργασίας στις υπηρεσίες να αυξάνεται με ρυθμούς σχετικά χαμηλούς και πάντως χαμηλότερους από τους αντίστοιχους ρυθμούς στους τομείς παραγωγής φυσικών προϊόντων.¹⁸